

Kiss Andrea-Laura

A tudós és a filozófus vitájának lehetősége hermeneutikai nézőpontból¹

„Alapjában véve mindig várakozási helyzetben vagyunk, a kölcsönös elvárás helyzetében. Tekintetünk összetalálkozik, várom vagy nem a maga válaszát, és megpróbálom ha nem is meggyőzni Önt, de legalább megértetni magam.”

(J-P. Changeux)

Napjainkban eléggé népszerűek az olyan témák, felvetések amelyek az egymástól különböző tudományterületeket, kultúrákat, politikai, vallási nézeteket hasonlítják össze, és a differenciák ellenére létrejöhethető közösségre, átjárhatóságra helyezve a hangsúlyt, a területek közötti dialógus megteremtődésének lehetőségeit kutatják. Multikulturális, interkulturális viszonyokat, transzkulturális dimenziókat, illetve diskurzusokat vizsgálnak, mellyel a felek közötti egyetértés és egyet nem értés határait próbálják körvonalazni. Jelen dolgozat azt a kérdést igyekszik megvilágítani, hogy hermeneutikai szempontból milyen átjárhatóság lehetséges egymástól radikálisan eltérő diskurzusok között, mégpedig egy olyan példán keresztül, amely a filozófia és a tudomány közötti párbeszéd vagy vita megvalósítását tűzi ki célként.

Felvetődhet a kérdés, hogy lehetséges-e egyáltalán filozófus és tudós hermeneutikai értelemben vett dialógusáról beszélni – két egymástól eltérő gondolkodási terület felől közelítve lehetséges-e ugyanazt a kérdést tematizálni, azaz, vajon az egymással beszélgető felek tudják-e egyáltalán lokalizálni a közös kérdést, illetve a maximális nyitottság és jóindulat gyakorlása mellett képes lehet-e valaha tudós és filozófus közös nevezőre jutni? Vagy beszélgetés helyett itt inkább vita zajlik a felek között? Miben különbözik a vita a beszélgetéstől, miként körvonalazható a vita problematikája hermeneutikai szempontból, a megértés és az igazság fogalmának

¹ A szerzőt e tanulmány megírásában az MTA-TKI támogatta.

tükrében? A dolgozat Jean-Pierre Changeux és Paul Ricoeur könyv formájában is megjelent diszkussziója² alapján veszi szemügyre a vita és/vagy beszélgetés jellemzőit, melynek legfőbb kérdése egyrészt az, hogy mi a különbség és hasonlóság a beszélgetés és a vita között, miként viszonyul a két tevékenység egymáshoz, másrészt a diszkusszió néhány pontjára fókuszálva igyekszik rámutatni a filozófiai-hermeneutikai és a tudományos megértés-értelmezés közötti különbségekre és hasonlóságokra.

A vita fogalmának meghatározására tett kísérlet, mint általában minden meghatározás, behatárolás, szűkítés is egyben. És ahogy minden más fogalomnak, a vitának is annyiféle érvényes meghatározása lehetséges, ahányféle kiindulópont felől közelítünk hozzá. Ezért a dolgozatnak nem célja a fogalom definiálása, inkább egyfajta körvonalazásra, kontextualizálásra törekszik, melynek értelmében az egyik legfontosabb kérdésnek az tűnik, hogy vajon a vita milyen viszonyba állítható a beszélgetés, dialógus, vagy párbeszéd fogalmával. Milyen összefüggébe hozható a vita például a monológgal, hogyan viszonyítható a kritikához vagy bírálathoz, illetve az önkritikához, önreflexióhoz? Vajon a kritika, vagy a bírálat, illetve az önkritika és önreflexió felfogható-e a vita egy formájaként? A vita fogalmának kontextualizálásakor e kérdések alapján négy fő irányvonalat különíthetünk el: a párbeszéd, a monológ, a kritika és az önreflexió vitához való viszonyát – ezek jellemzőit vesszük röviden szemügyre az alábbiakban.

A beszélgetés, dialógus, vagy párbeszéd és vita párhuzamának vonatkozásában egyrészt az „eleven” jelleget emelhetjük ki, hiszen mind a beszélgetés, mind a vita élő, verbális formában tud leginkább kibontakozni³ – gondolhatunk itt a politikai vitákra, kerekasztal-beszélgetésekre, tudományos eszmecserére. Másrészt azt láthatjuk, hogy mindkét esetben szükség van valami közösre: egy többé-kevésbé közösnek mondható, de legalább egy köztesnek minősülő nyelvre, valamint egy közös dologra, témára, amiről szó van, illetve amiről a vita vagy a beszélgetés zajlik, és ami egyben irányítja, mederben tartja a beszélgető- vagy vitapartnereket. Beszélhetünk a dialógus és a vita temperamentuma közötti különbségről, hangsúlyozva ez utóbbi versengő, meggyőző jellegét, lehet szó heves vitába torkolló párbeszédéről, vagy éppen kiegyezésre, ha

² Jean-Pierre Changeux – Paul Ricoeur: Ce qui nous fait penser. La nature et la règle. Paris, 1998, Éditions Odile Jakob. Magyarul: Jean-Pierre Changeux – Paul Ricoeur: A természet és a szabályok. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

³ Természetesen a vita zajlódhat írásos formában is, a jelen vizsgálódás szempontjából e különbségnek nincs kitüntetett jelentősége.

egyértésre nem is, de szót értésre törekvő diszkusszióról. Kiemelhető továbbá az egymásra való nyitottság, a beszélgetőpartner pozíciójának megerősítésére való törekvés a dialógus folyamatában, ugyanis csak ez a hozzáállás teszi lehetővé, hogy tényleges beszélgetés jöjjön létre a felek között. Ezzel szemben a viták rendszerint a saját pozíció diadalra juttatásáról szólnak, a vitapartner meg- vagy legyőzéséről – ilyenkor többnyire egymásnak feszülő monológok helyettesítik az igazi beszélgetést.

A monológot folytató beszélő nem vár kérdésre vagy válaszra, célja önmaga érvényre juttatása. Ugyanakkor nem igaz, hogy senkivel nem akar interakcióba lépni – valójában mindenkivel szeretné eljuttatni mondandóját, de nem cáfolatra, hanem elismerésre vágyik. A monológ azon a ponton kapcsolható össze a vitával, ahol a vitázó felek hozzáállásából hiányzik a „közösség”, vagy az csak látszólag van jelen. A gyakorlatban többnyire azt tapasztalhatjuk, hogy a vitázó felek érvei ritkán, vagy egyáltalán nem találkoznak, igazából egymás mellett való elbeszélés zajlik, melynek elsődleges oka az, hogy a megszólalási platformok, a kiindulópontok (vagy érdekek) összeegyeztethetetlenül különböznek, és a felek között csupán látszat-beszélgetés zajlik. A megszólalók ahelyett, hogy arra figyelnének, hogy mit mond a másik fél, önmaguk igazát szajkózva arra törekednek, hogy saját álláspontjukat, érveiket minél inkább kikezdzhetetlenné bátyázzák, lemondva ezzel a tényleges dialógus lehetőségéről.

A kritika vagy bíráló⁴ és a vita közötti különbség elsősorban az élő interaktív, illetve reciprok jelleg hiányában mutatkozik meg. Bár a kölcsönös reagálás (elsősorban a viszontreagálás) lehetősége nem közvetlenül és azonnal adott, (különösen igaz ez abban az esetben, ha a kritizált fél – ilyen lehet például a hagyomány – számára az időbeli távolság miatt már lehetetlen a válaszreakció), egyfajta interakció azonban mégiscsak fennáll a kritika és a kritizált között. Ennyiben mind a kritika, mind a bíráló magában hordozza a vita bizonyos ismérveit, hiszen a bíráló minden esetben arra reagál, ami által megszólítva érzi magát. Ugyanakkor jellemző az is, hogy a bíráló részéről nem feltétlenül vár újabb reakcióra. Ha a kritikát vagy bírálót is vitának tekintjük, akkor egy tanulmány, vagy filozófiai értekezés akár kettős értelemben is felfogható vitaként: egyrészt egy vita tereként, a hivatkozott szerzők nézeteinek, gondolatainak egymás mellé helyezése, vagy egymással való ütköztetése értelmében, másrészt maga a tanulmány

⁴ Ide tartozhat akár a puszta véleménynyilvánítás is.

állásfoglalása kerül vitaszituációba a feldolgozott témával. Ehhez a gondolathoz áll közel az önkritika vagy önreflexió vitaként értelmezhetősége is, mely a saját korábbi megnyilvánulással való konfrontálódás értelmében egyfajta korábbi önmagunkkal való vitába bocsátkozásként fogható fel. Azonban a reciprocitás, a folyamatosság hiánya, az irányultság egyoldalúsága, lezártága folytán inkább csak metaforikus értelemben aposztrofálható a kritika vagy az önreflexió ténylegesen „vita”-ként, inkább annak egy mozzanataként, részegységeként tételezhető.

A Changeux – Ricoeur vitára a dolgot igazából esettanulmányként tekint, és az egymás irányába való nyitottság, az egymással való szót értés, a dologban való egyetértésre való törekvés felől szemlélve igyekszik rámutatni a vita szituációjában előforduló hermeneutikai nyomokra, vagy éppen ezzel ellentétes megnyilvánulásokra. A hermeneutikai nézőpontból történő megközelítés célja nem annyira a tudós és a filozófus vitájában előforduló konkrét kérdések és a tárgyalt tematika megvilágítása, részletezése, hanem a vita maga, annak lefolyása, bonyolódása kerül a középpontba. Tehát a dolgot nem azt vizsgálja, hogy *miről* szól a vita, hanem inkább azt, hogy miként megy végbe: hogyan építkeznek a vitapartnerek, hogyan strukturálják érveiket, hogyan pozicionálják önmagukat, törekednek-e a másik megerősítésére, megértésére, arra, hogy megegyezésre, vagy legalább kompromisszumra jussanak a vitatott kérdésekben.

A vita folyamatában a saját álláspont képviselése és a másik nézőpontjára való odafigyelés között – a helyzet sajátosságából fakadóan – nehézkes az átjárás, főleg, mivel a vitatkozó felek a saját nézőpontrendszerük talajától nem tudnak teljesen függetlenedni. Ugyanakkor szükségszerű, hogy a látásmódok valamiféleképpen interakcióba tudjanak kerülni egymással, hogy lehetőleg ne beszéljenek el egymás mellett. Ehhez egy közös kommunikációs terepet kell kidolgozniuk, ami legtöbbször nem kevés nehézséggel jár. A bonyodalom ott kezdődik, hogy azt, amit gondolunk, legtöbbször nehézkesen tudjuk kifejezni, és úgy tárni a vitapartner elé, hogy arról ténylegesen elmondható legyen, hogy „igen, ezt akartam mondani”. Ez a probléma akkor erősödik fel különösképpen, amikor azzal szembesülünk, hogy a vitapartner az általunk mondottakat másként érti, mondandónk teljesen új értelmet kap, és amikor ezt felismerjük, igyekszünk azt korrigálni, pontosítani, a félreértést eloszlatni, tehát egyre jobban belemerülünk a saját mondandónk pontosításába, a saját igazunk bizonyításába. Ez a helyzet hevességet szül,

és hirtelen azon kapjuk magunkat, hogy igyekszünk meggyőzni a vitapartnerünket arról, hogy téved, azaz tévesen ért minket – valójában nekünk van igazunk. Azt szeretnénk, hogy ugyanúgy értsen ő is minket, mint mi magunkat, még akkor is, ha legjobb belátásunk szerint arra törekszünk, hogy a legnagyobb nyitottsággal és megerősítési szándékkal közelítsünk hozzá, illetve hagyjuk őt a saját módján megnyilvánulni. És itt nem arról van szó, hogy önmagunkat szándékosan előtérbe akarnánk tolni, hogy érveinkkel legyőzzük őt, inkább arról, hogy a vita hevének hatása alá kerülünk, ahol már nem mi vagyunk az irányítók, hanem a vitatott dolog irányít bennünket.⁵

Hasonló folyamatnak lehetünk tanúi a Changeux – Ricoeur vitában, mely főként amiatt lehet izgalmas, hogy egy – a vita keretei között megfogalmazódó – a vita szituációját is megalapozó önreflexív törekvés bontakozik ki benne, amely mind hermeneutikai, mind vitaelméleti szempontból figyelmet érdemelhet.⁶ Bár a vita élőben is lezajlott, mégis programszerűnek mondható, ugyanis Odile Jacob szerkesztő felkérésére jött létre, kifejezetten azzal a céllal, hogy az élő diszkussziót a kiadó végül szerkesztett, csiszolt formában tegye közzé. A könyv bevezetőjéből kiderül, hogy a kiadó egy olyan „két hangon megszólaló”⁷ dialógust akart, amely a vitától sem riad vissza.

A bevezető (Előhang) – amelyet egyébként a vitapartnerek közösen írtak – éles önkritikát gyakorolva, mindjárt a legelején némi szkepszissel pozicionálja a tudomány és a filozófia egymáshoz való viszonyát, amikor felveti, hogy „vajon van-e értelme, hogy egy tudóst és egy filozófust összehozunk egymással, hogy beszélgessenek az idegtudományról, saját eredményeikről, terveikről s arról, hogy képesek-e vitázni az erkölcsről, a normákról és a békéről? A tudomány oldalán a közvélemény előítéleteivel

⁵ Ehhez a gondolatmenthez kapcsolódó kérdéseket korábbi tanulmányaimban is érintettem. Lásd: 1. A közös nyelv keresése. In: „Szót érteni egymással” *Hermeneutika, tudományok, dialógus*. L’Harmattan Kiadó – MTA-ELTE Hermeneutika Kutatócsoport, Budapest, 2013. 117-131., 2. Dialógus, önmegértés, önkritika a hermeneutika és dekonstrukció vitájának tükrében. In: *Filozófia mint de(kon)strukció: Heidegger és Derrida*. L’Harmattan Kiadó – MTA-ELTE Hermeneutika Kutatócsoport, Budapest, 2012. 172-192. 3. A másság fogalmának megjelenése a gadameri hermeneutikában. In: *A másik igazsága*. L’Harmattan Kiadó Budapest, 2012. 97-108.

⁶ A vita eredeti címe: *Ce qui nous fait penser. La nature et la règle*. azaz „Ami gondolkodásra készít bennünket. A természet és a szabály.” Megjegyzendő, hogy az eredeti cím sokkal beszédesebb, de a magyar fordító (Pléh Csaba) valamilyen nem tartotta fontosnak a szöveghűséget a cím vonatkozásában. Ehhez képest az angol nyelvű fordítás címe épp a magyar által elhanyagolt címrészt emeli ki: „What Makes Us Think? A Neuroscientist and a Philosopher Argue about Ethics, Human Nature, and the Brain. Jean-Pierre Changeux and Paul Ricoeur. Translated by M. B. DeBevoise. Princeton University Press 2000.

⁷ Jean-Pierre Changeux – Paul Ricoeur: *A természet és a szabályok*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. (a továbbiakban TSZ) 7.

kell szembeszállni. A közvélemény többnyire bízik a tudományban, sőt lelkesedik iránta, ugyanakkor kétkedéssel és gyanakvással szemléli, ahogy a tudomány az életet értelmezi, s tart a közös jövőre nézve fenyegetőnek érzett tudományos eredményektől. A filozófiát illetően pedig egy olyan diszciplína narcizmusát kellett megbontani, mely saját túlélésével van elfoglalva, s mivel hatalmas örökségének nyomasztó terhe alatt él, általában kevésbé érdeklik a tudomány újabb fejleményei”⁸.

Ezen a ponton érdemes visszaemlékezni arra is, hogy a filozófiának a tudományhoz, mint valami rajta kívül állóhoz fűződő viszonyáról az újkor óta lehet egyáltalán beszélni, amióta a két diszciplína különvált egymástól.⁹ Viszont a fenti provokatív vélemény a filozófiáról mindenképpen ellensúlyt (ha úgy tetszik „vitapartner”) kíván maga mellé, és erre talán Fehér M. István megjegyzése lehet a leginkább hivatott, melyből kiderül, hogy „a tudomány már rég nem örvend annak a szinte vallásos vagy kvázi-vallásos áhitatnak, mellyel korábbi évszázadok övezték, (...) már abban a negatív formában sem, hogy tudománykritikát, dühödt, tudományellenességet kiprovokálhatna. (...) A tudományra vonatkozó filozófiai gondolkodás számára napjainkban a tudomány már nem sugall megfellebbezhetetlen tekintélyt s megrendíthetetlen igazságot, hanem sokkal inkább egyfajta praxist, életgyakorlatot.”¹⁰ Fehér M. István véleménye arra utal, hogy a filozófia tudományhoz való viszonyulása annyira nem offenzív, amint azt az Changeux-Ricoeur vita előhangja beharangozza, vagy legalábbis explicite nem az, bár a filozófiai gondolkodás tudományszemléletében tetten érhetünk egyfajta „narcizmust” amikor a tudomány népszerűségének hiányáról, tekintélyvesztéséről szól.

A tudomány és filozófia vitája komoly kihívásokat rejteget a vitában álló felek számára, ugyanakkor ki is jelöli azok pozícióját: a jelen vizsgálat tárgyát képező diszkusszió során Changeux az, aki a tényeket, a tudományos eredményeket szolgáltatja,

⁸ TSZ 7.

⁹ Vö. Fehér M. István: Bevezetés In: Edmund Husserl: A filozófia mint szigorú tudomány. Kossuth Könyvkiadó Budapest, 1993. 5-6. Changeux is emlékeztet arra, hogy „a tudományos és a filozófiai megközelítés közötti szakadék viszonylag új keletű. Az ókorban az olyan filozófusok, mint Démokritosz vagy Arisztotelész egyben a természet kiváló megfigelői voltak. Az olyan matematikusok mint Thálész vagy Eukleidész, egyben filozófusok is voltak. (...) A tudós, a filozófus vagy művész foglalkozása közötti szakadás a reneszánsz után jelent meg, bár még ebben a korban is találunk olyan tudós művészeket, mint Leonardo da Vinci, noha a 19. századi tudományban is van egy filozofikus hagyomány. (...) Másrészt a filozófiának is van olyan hagyománya, mely érdeklődik a tudományos ismeretek iránt.” TSZ 16-19.

¹⁰ Uo. 16-17

Ricoeur pedig egyfajta kritikai attitűdöt képvisel a tényekkel kapcsolatban. Az „Előhang” – mintegy az interakció igazolásaként – arra is választ ad, hogy miért jött létre „a tudós és a filozófus közötti szabad párbeszéd”¹¹: „Franciaországban ritka az eszmei vita. Ellentmondást nem tűrő állítások, egyoldalú bírálatok, érthetetlen mellébeszélések s a könnyed gúnyolódás torlaszolja el a terepet, s kevés az olyan érv, mely nem mindjárt győzedelmes, hanem előbb plauzibilis, vagy megfontolandó szeretne lenni.”¹² Az „Előhang”-ból megtudjuk azt is, hogy a Changeux és Ricoeur közötti „dialógus, mely kezdetben program nélküli beszélgetés volt, majd rögzített vita, a leírás szakaszában élesebbé, néha keserűbbé is fordult. De talán csak arról van szó, hogy eközben (a vitapartnereknek) kicsinyített formában az összes nehézséggel meg kellett küzdeniük, ami csak felmerülhet a dialógus szigorú etikáját követő vitában.”¹³

Ha korábban esetleg kérdésként merült volna fel, hogy Changeux és Ricoeur vajon dialógust folytatnak-e egymással a szó hermeneutikai értelmében, vagy vitáznak, ezt a kérdést kvázi fölöslegessé teszik a fent idézett sorok. Changeux és Ricoeur ugyanis nem szabályozzák le szigorúan a műfajt amit művelnek: néhol egyszerűen beszélgetésként, szabad párbeszédként, majd vitától sem visszariadó dialógusként, sőt, a dialógus szigorú etikáját követő vitaként említik összejövételüket. Úgy tűnik, nincs különösebb jelentősége annak, hogy átfogó értelemben milyen fogalmat használunk a kettejük közti interakcióra. Valószínűleg ez azért is van így, mert a diszkusszió során folyamatosan változik a műfaj: a beszélgetés egymás mellé felállított monológokból alakul ki, majd fokozatosan vált át beszélgetésre, később pedig, helyenként heves, néhol már-már indulatos vitába bonyolódnak egymással a felek. A diszkusszió temperamentuma hullámzó, helyenként kiéleződik a vita, nagyjából azonban kiegyensúlyozottabb, egymást kiegészítő, pontosító beszélgetésnek lehetünk tanúi. Az előtérbe kerülő kérdések kifejtésének alaposága, illetve a gondolatmenet követhetősége is meglehetősen változó, mondhatni nehézkes azok számára, akik nem mozognak otthon a neurobiológia területén. A dolgozat többek között ezért sem vállalkozik arra, hogy részletesen ismertesse magának a vitának a gondolatmenetét – annak csupán néhány

¹¹ TSZ 8.

¹² TSZ 7-8.

¹³ TSZ 8.

pontját emeli ki, amelyek a hermeneutikai megközelítés szempontjából mindenképpen figyelmet érdemelhetnek.

A vita alapvetően az emberi természet megismerhetőségéről szól, de közben találkozatunk az idegrendszer kutatásának újabb eredményeivel is, amelyek a magasabb értelmi működésekre és az embert irányító tényezőkre, valamint az erkölcs természeti alapjaira vonatkoznak, ugyancsak megismerkedhetünk ezen nézetek értelmezésével kapcsolatos filozófiai kételyekkel is. Emellett olyan kérdések is előtérbe kerülnek, hogy milyen szerepe lehet a vallásnak az emberi élet irányításában, hogyan tudnak a vallások egyáltalán megmaradni szerepükben egy – a természettudományok uralta – világban, miként magyarázható az emberben lakozó „gonosz”, kezdhet-e ezzel valamit a tudomány, az erkölcs vagy a vallás?

Changeux arra törekszik, hogy bebizonyítsa: a filozófia és a tudományok között lehetséges dialógus, hogy a normatív etika és tudományos ismeretek közötti különbség nem annyira radikális. Ennek bizonyítására Ricoeur-rel közösen igyekszik létrehozni egy olyan diskurzust, amely a természettudományok és a filozófia közös nyelveként működik, és mint ilyen, a két terület kutatási eredményeit együttesen képes felmutatni. Az úgynevezett „harmadik”, vagy – Ricoeur szóhasználatával – „hibrid” diskurzusnak vagy nyelvnek a megalapozására tesz kísérletet. A „harmadik diskurzus” kialakulását Spinozáig vezeti vissza, és hangsúlyozza, hogy nem „keverék nyelvet” ért ezen, hanem különböző diskurzusokat használ, „melyeket megfelelő művelési módon kapcsolatba lehet hozni egymással.”¹⁴ Changeux molekuláris biológus, és kognitív idegtudós, aki egyrészt hisz a tudományok megbízhatóságában, jövőjében („semmi sem megismerhetetlen”¹⁵) és emellett – amint az a vita során kiderül – erkölcsi és filozófiai kérdésekben is igencsak otthonosan mozog.¹⁶ Optimista arra vonatkozóan, hogy az egyes diszciplínák között

¹⁴ TSZ 26-27.

¹⁵ TSZ 28.

¹⁶ „Életemet az idegrendszer, különösképpen az emberi agyműködés elvi mechanizmusaival kapcsolatos elméleti és kísérleti vizsgálódásoknak szentelem. Miközben az emberi agyat legmikorszkopikusabb struktúráiból, vagyis az alkotó molekulákból kiindulva próbálok megérteni, ez nem zárja ki, sőt, feltételezi, hogy szeretném azokat a magasabb működéseket is megérteni, melyek hagyományosan a filozófia területére tartoznak: a gondolkodást, az érzelmeket, a megismerőképességet és – miért is ne? – az erkölcsi érzéket is. A molekuláris biológusok – ide sorolom magamat – félelmetes problémával küszködnek, kapcsolatot kell találniuk az elemi építőkövek, például a molekulák és az olyan integrált működések között, mint a szép észlelése vagy a tudományos kreativitás. Kopernikusz, Darwin és Freud után ideje, hogy megódjúsk a szellemet! A 21. század tudománya számára ez az egyik legszebb feladat”. TSZ 11.

lehetséges az átjárás – szerinte nem húzódik áthatolhatatlan határvonal a különböző tudományterületek között. Ricoeur szerint azonban a harmadik diskurzus „meghaladja mind fenomenológiai filozófiát mind a tudományt”, amely egyfajta „biblikus értelemben vett teremtés költői diskurzusa (...), az a spekulatív diskurzus, melyet Spinoza vitt el a tetőpontig: a szubsztancia egységének diskurzusa, mely túl van a gondolkodás és a kiterjedt dolog, a szubsztancia és az attributum szétválasztásán.”¹⁷ Ricoeur kételyét fejezi ki ennek a kvázi vallásként működő „diskurzusnak a megalkotásával kapcsolatban”, és nem hisz abban, hogy ez által „láthatóvá válna annak alapvető egysége, ami hol mint idegrendszer, hol mint mentális élmény jelenik meg.”¹⁸ Az egységes diskurzus kérdésében egy úgynevezett „óvatos agnoszticizmusnak nevezett hozzáállást” képvisel, hangsúlyozva, hogy „ez a diskurzus (...) egy lépéssel sem visz közelebb (...) a spinozai egységes szubsztancia aktualizálásához”, ugyanakkor nyitott „a múlt nagy metafizikáinak újraírási és újraalkalmazási próbálkozásai iránt”.¹⁹

„Hogyan lehet egy neuronális ember erkölcsi szubjektum?”²⁰ – ez a kérdés foglalkoztatta Changeux-t, és tulajdonképpen ez vezette el ahhoz, hogy beszélgetést kezdeményezzen Ricoeur-rel.²¹ Changeux annak igazolására törekedett, hogy okozati viszony áll fenn egy pszichológiai jelenség és egy bizonyos neuronális struktúra között. Kiindulópontja, hogy az agy „molekuláris kapcsolók segítségével működik, tehát gondolkodásunk mélyen fizikai-kémiai folyamatokban gyökerezik”²². Azt vizsgálta, hogy miként lehetséges, illetve hogy milyen képességek teszik lehetővé azt, hogy az agyban előreprézenciók, reprezentációk és mentális tárgyak jöjjenek létre. Szerinte a központi idegrendszer folyamatosan előreprézenciókat projektál az őt körülvevő világra.²³ A folyamat úgy válik teljessé, hogy a külvilág visszahat az előreprézenciókra, amelyek

¹⁷ TSZ 37.

¹⁸ TSZ 37.

¹⁹ TSZ 39.

²⁰ TSZ 16.

²¹ Hasonló kezdeményezésre egyébként – amint arra Changeux is rámutat (lásd TSZ 19-20.) – volt már példa, John Eccles neurobiológus és Karl Popper között, akik „The Self and its Brain” címmel folytattak dialógust egymással a test és az elme egymásra hatásáról. Vö. Karl Popper – John Eccles: The Self and its Brain. New York, 1978, Springer-Verlag.

²² TSZ 14.

²³ „... az agy projektív módon működik. (...) Amikor gondolkozunk, amikor egy mozdulatot eltervezünk vagy hallunk valamit, mikor észlelünk valamit, elképzelünk vagy létrehozunk valamit. Ezek a tevékenységek (...) anyagot szolgáltatnak azoknak a reprezentációknak létrehozásához, kidolgozásához és szervezéséhez, melyeket kivetítünk a világra.” TSZ 99-100.

ezáltal vagy állandósulnak, tehát reprezentációkká válnak, vagy megsemmisülnek. „Ennek révén tudjuk anticipálni (...) a jövőt, a külső és a belső világban bekövetkező eseményeket,”²⁴ ezek teszik lehetővé a saját élmények mások élményeivel való összehasonlíthatóságát,²⁵ illetve az ismeretek létrejöttét. Az előreprezentációk projektálása mellett az emberi agy egy másik diszpozícióval is kiegészül: az alkotó kreativitással. Changeux elismeri, hogy ugyan a tudomány jelenlegi állása szerint még nem lehetséges a kreativitás folyamatának modellezése, azonban megelőlegezhetők és elképzelhetők olyan kreativitás-típusok, amelyek az egyéni gondolkodás fejlődése során a legmagasabb szintű kognitív reprezentációk produkciójából, az úgynevezett mentális tárgyakkól eredeztethetők.²⁶

A „mentális tárgy” kifejezést Ricoeur tipikus „hibrid” fogalomnak tekinti, mely szerinte két egymástól különböző tudományterület fogalomtárának megalapozatlan keveréke – a „mentális” a pszichológiából, a „tárgy” pedig a fizikából került át Changeux „hibrid” szótárába. Changeux próbálkozását, hogy ily módon teremsen kapcsolatot a különböző diszciplínák között, Ricoeur mesterségesnek tartja, érvelését pedig túlságosan hipotetikus jellegűnek, ami szerinte elsősorban annak tudható be, hogy Changeux olyan kutatásokról beszél, amelynek nem tekinthetők lezártak, ugyanakkor elismeri, hogy a hipotetikus attitűd egy vita-jellegű helyzetben alkalmasabb arra, hogy teret biztosítson a vitapartner számára a közös gondolkodásba való bekapcsolódásra.

A „mentális tárgy” mellett Changeux a fontos szerepet tulajdonít az emlékezetnek, amelynek szerinte kiemelt jelentősége van öntudat kérdésének tematizálásában, valamint a „mások tudatosításában”²⁷. William James-re hivatkozva hangsúlyt fektet a rövid és a hosszú távú emlékezet különbségére: értelmezésében a rövid távú úgynevezett elsődleges, vagy „munkaemlékezet” felelős az idő, „a néhány másodperccel korábbi múlt” érzékeléséért, amely „egy látszólagos jelenre vetül, és egy szintetikus egészt hoz létre az átélt élményekből, aktivizálva az emlékfoszlányokat. A hosszú távú, vagy másodlagos emlékezet „olyan esemény vagy tárgy tudata, mellyel jó ideje nem foglalkoztunk,” és mint ilyen, „stabil nyomok formájában tárolódik” és a

²⁴ TSZ 100.

²⁵ Vö. M. Merleau-Ponty: *Phénoménologie de la perception*. Paris, 1945, Gallimard.

²⁶ Vö. TSZ 249.

²⁷ Lásd TSZ 149.

szellemi munka hatására aktualizálódik. A hosszú távú „emlékezet tárgyai gyakran érzelmi jelzésekkel vannak összekapcsolva, s ezeket az emléknymokat az öröm, a boldogság, vagy a boldogtalanság, a szenvedés anticipációja szempontjából értékeljük”²⁸ – hívja fel a figyelmet Changeux. Amennyiben tehát emléknymokhoz érzelmi jelzések is kötődnek, az agy kutatás részét képezheti az ember érzelmi világának vizsgálata is.

Changeux szerint nehéz átlátni a tudat összetett működését, annak inkább csak egyes részei különíthetők el a megismerés számára, melyek az egészhez kapcsolódó viszonyuk által juttathatnak hozzá a tudatról mint egészről alkotható ismeretek bővítéséhez.²⁹ Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy „a tudományos megközelítés nem redukálható az egyszerűről az összetettre való áttérésre”³⁰. Ha értjük az agy működését – teszi hozzá –, azt is megérthetjük, hogy ez a működés milyen reprezentációkat, milyen érzelmeket, hordoz magában, illetve milyen erkölcsi döntéseket eredményezhet. Changeux – Ricoeur kételyével szemben, mely szerint a tudományos kísérletezés vagy modellálás elszegényíti az átélt „teljes élményt” és annak gazdagságát, különös tekintettel ennek spirituális vonatkozásaira³¹ – bizakodva állítja, hogy a neurobiológia fontos szerepet játszhat az etika tudományos (biológiai!) megalapozásában³², amennyiben sikerül bebizonyítani, hogy az interperszonális, főként erkölcsi reprezentációknak a neurobiológiai szinten történő kutatása, illetve az egyéni neuronális fejlődés eredményei kiterjeszthetőek a kulturális fejlődésre is. A mentális tárgyak vizsgálatával az idegtudományok kiegészíthetik az etikáról eddig szerzett tudásunkat – állítja Changeux – főleg abban az értelemben, hogy amennyiben elismerjük azt a tudományosan bizonyított tény, hogy az agyműködésnek úgynevezett „neuronális korlátai” vannak, vagyis az agy

²⁸ TSZ 151-153.

²⁹ „A neurobiológus (...) kutatásának tárgya túl bonyolult ahhoz, hogy a maga totalitásában egyszerre ragadja meg. Ezért aztán arra törekszik, hogy kísérletezés segítségével elkülönítsen valamilyen sajátos működést, mely egy átfogónak és nehezen elemezhetőnek tűnő egészbe illeszkedik.” TSZ 85.

³⁰ TSZ 84.

³¹ Vö. TSZ 86. „Az én problémám az, hogy a pszichológia nem bánik-e kétértelműen magával az átélt élménnyel és annak hihetetlen gazdagságával? (...) Vajon nem szegényíti-e el a pszichikum értelmezését a modellálás, miközben a tudományos megismerés szintjén tisztán és egyszerűen konstruktív lehet?”

³² „... meglep az Ön kijelentése, mely szerint a modellálás elszegényít, s olyan 'ismeretelméleti károk' kísérik, melyek 'a jelentés elvesztéséhez' vezetnek. (...) A modellek mindig részlegesek, de fegyvert adnak kezünkbe, a tudásért folytatott küzdelemben. Jóval többet nyerünk, mint amennyit veszítünk. Miért vezessünk be valamiféle a priori korlátot a kutatás terén? Milyen nagy a szabadság, s milyen nagy öröm az, amikor az ismeretlen felé haladok, szemben a széllel és a hullámokkal, szemben az uralkodó gondolkodásmóddal és ideológiákkal! (...) Az agyműködésre vonatkozó tudásunk nem szegényíti el (...) a lelki élménynek a megértését.” TSZ 87.

nem képes bármire, tisztább képet kaphatunk arról, hogy milyen döntésekért vagy cselekedetekért vonható felelősségre az ember, illetve mi várható el tőle, és ez a tudás lehetőséget nyújthat embertársaink alaposabb megértésére, és elfogadására is. E tudományos kutatások tehát hozzásegíthetnek bizonyos erkölcsi kérdések alaposabb megértéséhez, melyek ráadásul az emberek etnikai, kulturális és intellektuális hovatartozásától függetlenül érvényesnek bizonyulva, a tudományok egységesítését, és interdiszciplináris diskurzusok létrehozását motiválják.

Changeux az erkölcs kialakulásának vizsgálatakor kiemeli a meggyőződések (vélemények) és a konvenciók (szokások) elkülönítésének fontosságát, hangsúlyozva, hogy a meggyőződések könnyedén befolyásolhatók, akár meg is változtathatók érvelések segítségével, azonban a konvenciók vagy szokások, tekintve, hogy leggyakrabban kulturális, vallási beágyazottságúak, nehezebben módosulnak, hiszen ezek képezik egy adott közösség kulturális önazonosságát, más közösségekkel szembeni különbségét. Changeux elismeri, hogy a kulturális különbségek, a különböző vallásos meggyőződések, illetve az ezekből fakadó konfliktusok megnehezítik egy univerzális etika biológiai megalapozhatóságát, ugyanakkor bízik abban, hogy az olyan univerzális értékek mint a jóakarat, a felvilágosultság, a kölcsönös megértésre törekvő érvelés által akár a radikálisan különböző meggyőződések is párbeszédbe elegendhetnek egymással. A kultúráknak és a vallásoknak saját, egyéni szimbólumrendszereik vannak, amelyek mély befolyással vannak az adott közösség képzeletére, vágyaira, érzelmeire. Ezzel szemben a kultúrák fölött álló „univerzális” erkölcsnek nincsenek olyan szimbólumai, amelyek ilyen hatást fejthetnének ki, viszont a korábban említett emlékezet nyomainak kérdéséhez kapcsolható esztétikának igen. Miként kapcsolódik az emlékezet az esztétikához? A műalkotások által generált esztétikai élmények az emlékezés során az agykéreg vizuális területére hatnak, mégpedig úgy, hogy a képzelet segítségével egyfajta harmóniát teremtenek az érzékiség és az ész között – tehát a műalkotások az univerzálisnak mondható esztétikai hatáson keresztül bizonyos értelemben akár mediátori szerepet is betölthetnek a különböző kultúrák között. Changeux szerint tehát az univerzális etika tudományos megalapozásához a természet- és a szellemtudományok, azaz neurobiológia,

a filozófia, az esztétika és – ahogy ő fogalmaz – a különböző „etikák” együttesen járulnak hozzá.³³

Changeux és Ricoeur vitáját követve azt tapasztalhatjuk, hogy Changeux nézetei képezik a vita alapját, Ricoeur inkább ennek a kritikai oldalát erősíti. Fontos szerepet vállal abban, hogy koherens szemantikai mederben tartsa Changeux érvelését. Több helyen figyelmeztet azokra a következményekre, amelyek abból fakadnak, hogy Changeux túlságosan szabadon szárnyalva, néha (akár szándékosan) kellő megalapozás nélkül használ kétértelmű fogalmakat, vagy különböző kontextusokat összemossa igyekszik érvelését megalapozni. Szerepe abban áll, hogy alaposan felépített ellenvetéseket és kérdéseket fogalmaz meg Changeux hipotéziseire, illetve a megfelelő pillanatban szembesíti Changeux-t egy korábban korábban már feltett kérdéssel, továbbblendítve ezzel a vitát. Egyfajta felsőbbrendű, „szokratészi” szerepet tölt be a beszélgetésben, alapvetően filozófiai, fenomenológiai-hermeneutikai állásontot képviselve. Szkeptikusan áll hozzá a Changeux által kidolgozni szándékozott „harmadik diskurzus”-hoz, a neuronális és a pszichikumra vonatkozó beszéd módok között átmenetet képező „harmadik nyelv” megteremtésének lehetőségéhez, de partnerként áll Changeux mellett aki „szeretné... (vele) együtt megvizsgálni, hogy meddig lehet elmenni a kétféle diskurzus összeegyeztetésében, annak a szintézisnek a megvalósításában, amely első látásra lehetetlennek tűnik föl!”³⁴

Ricoeur keresztény fenomenológiai-hermeneutikai perspektívájából tekintve elfogadható, hogy „ugyanaz az ember” a természettudományok szempontjából „testi”, a humán tudományokéból pedig „mentális” mivolta révén kerül előtérbe³⁵, azonban hangsúlyozza, hogy a fogalomhasználat tekintetében „a kétféle diskurzus eltérő perspektívából ered, tehát nem redukálhatók egymásra, és nem vezethetők le

³³ Vö. Reményi Édua: Jean-Pierre Changeux – Paul Ricoeur: A természet és a szabályok (recenzió) BUKSZ 2001., 371.

³⁴ TSZ 36.

³⁵ „Bizonyos módon – ezt a módot azonban nem ismerem – ugyanazt a testet éljük át és ismerjük meg, ugyanazt az elmét éljük át és ismerjük meg; ugyanaz az ember ’mentális’ az egyik oldalról és ’testi’ a másik oldalról. Ebből az ontológiai azonosságból származhatna a harmadik diskurzus, mely meghaladja mind a fenomenológiai filozófiát, mind a tudományt. Szerintem ez a biblikus értelemben vett teremtés költői diskurzusa lenne, az a spekulatív diskurzus, melyet Spinoza vitt el a tetőpontig: a szubsztancia egységének diskurzusa, mely túl van a gondolkodás és a kiterjedt dolog, a szubsztancia két attribútuma szétválasztásán. (...) Habozás nélkül elárulom azonban, hogy filozófusként kételyeim vannak ennek a többnyire mint egy vallásként ráboruló diskurzusnak a megalkotásával kapcsolatban, amelyben láthatóvá válna annak alapvető egysége, ami hol mint idegrendszer, hol mint mentális élmény jelenik meg.” TSZ 37.

egymásból”³⁶. Arra törekszik, hogy megóvja a diszussziót a „szemantikai anarchiától”, mely anarchiát egy formulában talál legplasztikusabban illusztrálhatónak, jelesül, hogy „az agy gondolkodik”.³⁷ A fogalomhasználat problematikusságán túl Ricoeur arra is felhívja a figyelmet, hogy Changeux elmélete is bizonytalanságot rejt magában: az idegtudomány a neuronális struktúrával foglalkozik, ezzel demonstrálva az agyi szerveződést, azonban amikor a struktúra működését igyekszik bemutatni, más tudományokhoz (adott esetben a pszichológiához) fordul bizonyítékért. Ricoeur rámutat arra is, hogy a bizonyításra szánt kísérletek körülményei mesterségesek, ami a pszichikum értelmezésének beszűkítéséhez, elszegényítéséhez vezet, szemben például az „átélt” élmény teljességével, amely a fenomenológia számára kiemelkedő fontosságú.

A filozófia és a tudomány tehát más-más oldalról közelíti meg az emberi agy kérdését: a neurológia számára az agy közvetlen kísérleteknek vethető alá, míg a fenomenológia számára nem része a „testélménynek”, nem „fenomén” – ismereteink lehetnek róla, de közvetlen tapasztalatunk nem. Vitatható tehát, hogy az agy neuronális működésének alaposabb megismerése ténylegesen hozzájárulhat-e az emberi kapcsolatok megértéséhez, illetve ezeknek az ismereteknek bármilyen hatása lehet-e az emberi viselkedésre. Ricoeur szerint a fenomenológia és a neurológia akkor tudna egymáshoz közelíteni, ha a fenomenológia az elmélet területéről elmozdulna a gyakorlat irányába.

Mindezek után kérdésként vethető fel, hogy Changeux és Ricoeur diszkussziója során létrejön-e a sokat emlegetett „harmadik diskurzus”? Az mindenképpen bizonyítható, hogy a párbeszéd megvalósulásához szükséges nyitottság és jóindulat mindkét fél részéről demonstrálásra került, és ezzel együtt az is, hogy tulajdonképpen nem áthidalhatatlan a szakadék a tudomány és a filozófia között, kölcsönösen képesek egymás számára mondani valamit, még ha kiindulópontjaik radikálisan különböznek is egymástól. A beszélgetésre - különösen Changeux oldaláról - erőteljesen jellemző az elkalandozás, a messzi kitérők, a lóugrás-szerű következtetések; az egyes vitatott területek összefüggősége nehezen követhető, az érvelések részletes, alapos kifejtése meglehetősen hullámzó. Helyenként mindkét fél belefut az „Előhang”-ban kritizált és elkerülendőként emlegetett „ellentmondást nem tűrő állítások”-ba, „egyoldalú bírálatok”-

³⁶ TSZ 23.

³⁷ Lásd uo.

ba, „érthetetlen mellébeszélések”-be, és „könnyed gúnyolódás”-ba.³⁸ De egyikük sem feledkezik meg arról, hogy maga a vita egy jóindulatú kísérlet, hipotézis, amint azt a könyv eredeti címe is sugallja – egy gondolkodásra ösztönző játék, amelynek tétje egymás kölcsönös segítése egy új diskurzus közös megalkotásában.

Összegzésképpen elmondható, hogy a Changeux – Ricoeur vitának sikerült demonstrálnia, hogy hermeneutikai nyitottsággal és jóindulattal is lehetséges eredményes vitát folytatni, a fontos az, hogy az egymás iránti tisztelet határait soha nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Addig nincs baj, amíg nem az a fontos számunkra, hogy a miénk legyen az utolsó szó.

³⁸ Lásd TSZ 7-8.